

DE BEVOLKING VAN ROTTERDAM OMSTREEKS 1830

DOOR DR. A. C. KERSBERGEN

HET is een bekend feit, dat Rotterdam in de jaren 1816–1830, de jaren van het stilstaand getij, een betrekkelijk groote bevolkingsvermeerdering heeft gekend. Het aantal inwoners bedroeg 60.292 in 1816 en 72.756 in 1830, wat een toename beteekent met ruim 12.000 zielen of 20 %. Deze groei is niet geheel van zelf sprekend, omdat andere zeehavens, als Amsterdam en Dordrecht, een geheel ander beeld vertoonen. De bevolking van Amsterdam b.v. kwam van $\pm$ 190.000 zielen in 1813 op 200.000 in 1826, een vermeerdering van 5 %, en die van Dordrecht van 19.320 in 1816 op 19.972 in 1830, een vermeerdering van 3 %. De groei van de bevolking in deze havensteden is stellig ver onder het gemiddelde van de bevolkingstoename in Nederland gebleven, die voor het tijdvak 1813–1826 geschat wordt op $12\frac{1}{2}$ %, maar waarover betrouwbare gegevens ontbreken. De aanwas in Rotterdam daarentegen gaat boven dat gemiddelde uit.

Men heeft zich reeds eerder afgevraagd, o.a. Van Mechelen in zijn dissertatie¹⁾, hoe die uitzonderlijke aanwas verklaard moet worden. Van Mechelen heeft bij zijn onderzoek gebruik gemaakt van een „Lijst van Beroepen en Bedrijven, die in de gemeente Rotterdam worden uitgeoefend”. Deze lijst moet opgemaakt zijn tusschen 1819 en 1832, op de kافت staat 1830 met een vraagteken; de juiste datum ervan is niet bekend. Van Mechelen heeft 20 categorieën daaruit overgenomen, vijf, die tot den kring der nijverheid en vijftien, die tot den kring van den handel behooren. Hij komt dan tot de slotsom, dat die vijf takken van nijverheid slechts de bedrijven van 62 Rotterdammers bevatten, terwijl ruim 3300 zich op den handel geworpen hebben. Een bezwaar van deze lijst is echter, dat er alleen de gepatenteerden in voorkomen, de menschen, die een soort bedrijfsbelasting betalen. Voordat wij dan ook de uitspraak van Van Meche-

1) Zeevaart en Zeehandel van Rotterdam, 1813–1830, Rotterdam, 1929.

len, dat de uitzonderlijke bevolkingstoename geheel toegeschreven moet worden aan den toenemenden handel – een uitspraak, die zal blijken juist te zijn – aanvaarden, leek het mij gewenscht een onderzoek in te stellen naar de verhouding tusschen geboren Rotterdammers en immigranten in de verschillende beroepen en bedrijven.

Nu was dit eenvoudiger bedacht dan gedaan, want welke bron was hiertoe te gebruiken? Wel was het sedert lang voorschrift, dat nieuw ingekomenen zich hier lieten inschrijven. In het Gemeente-archief worden bewaard de registers van de provisioneele admissie voor tijdelijk hier vertoevenden en die van de finale admissie voor degenen, die zich hier vestigden, van 1698 af en sedert 1812 behoorden alle ingekomenen zich te laten inschrijven in het Register van Inwoning, maar daaraan schijnt slecht de hand gehouden te zijn, althans vóór 1830. Men liet zich in de meeste gevallen wel afschrijven bij vertrek voor het geval, dat men in zijn nieuwe woonplaats dit bewijs van de stad van herkomst nog eens nodig zou hebben, maar was er geen bijzondere reden voor, dat men zijn papieren in orde had, dan werd de inschrijving dikwijls op de lange baan geschoven en tenslotte vergeten.

Maar ook al was het Register van Inwoning in dit opzicht betrouwbaar, dan zou ik er voor mijn onderzoek nog niet veel aan hebben. Het vermeldt n.l. behalve den naam van den ingekomene, alleen zijn geboorteplaats en zijn laatste woonplaats. Over zijn beroep echter, op een enkele uitzondering na, geen woord. En het was er mij bij dit onderzoek niet in de eerste plaats om te doen, vanwaar Rotterdam zijn nieuwe inwoners betrok, maar in welke gelederen deze zich lieten inlijven. Er bleef mij dus niets anders over dan mijn toevlucht te nemen tot de eerste volledige beschrijving van de bevolking van Rotterdam, die wij kennen, n.l. tot de registers, waarin de resultaten zijn te boek gesteld van de volkstelling, die van 18 Nov.–31 Dec. 1829 gehouden is.

Deze eerste algemeene en eenparige volkstelling was ingesteld volgens Koninklijk Besluit van 29 Sept. 1828, waarbij tevens bepaald was, dat zij om de tien jaar herhaald zou worden. Zij had ten doel de gegevens te verstrekken voor

het aanleggen van bevolkingsregisters. Te dien einde werden in de eerste helft van November 1828 aan alle huizen biljetten uitgereikt, die de hoofden der gezinnen of de afzonderlijke personen verplicht waren in te vullen. De leden van één gezin kwamen op één biljet te staan. Opgegeven moesten worden: naam en voornamen, ouderdom, geboorteplaats, burgerlijke staat, beroep en godsdienstige gezindheid. Deze laatste opgaven werden later in de registers samengebracht onder vier hoofden in de volgorde: „Roomsche, Protestant, Israëlieten en 4e: tot geen der voormelde gezindheden behorende”.

Hier vinden wij dus alle Rotterdammers beschreven met hun geboorteplaats en met hun beroep. We missen hier één opgave, die het Register van Inwoning wel geeft, n.l. de voorlaatste woonplaats van den ingekomene. Een branders-knecht uit Limburg kan eerst in Schiedam, een raffinadeurs-knecht uit Hannover kan eerst in Amsterdam zijn geluk beproefd hebben, en, toen het hem daar niet voor den wind ging, het ten tweede male in Rotterdam hebben geprobeerd. Over deze voorgeschiedenis van zijn vestiging hier, die op zichzelf weer van belang is voor de oeconomische verhouding van de steden onderling, vertellen de volkstellingsregisters niets. Verder overschrijdt mijn materiaalverzameling uit deze registers de grenzen van het tijdvak, vanwaar ik ben uitgegaan, 1816–1830, omdat onder de ingekomen werkkrachten ook menschen gerekend worden, die reeds lang vóór 1816, soms reeds in 1770 of 1780 als kinderen hier gekomen zijn. Wij moeten dus de vraag zoo ruim mogelijk stellen: welke was omstreeks 1830 de verhouding tusschen geboren Rotterdammers en niet-geboren Rotterdammers in de verschillende beroepen en bedrijven. Levert aan den eenen kant deze bron mij dan ook niet precies het materiaal, dat ik zou wenschen, zij stelt mij aan den anderen kant in staat het een en ander mede te deelen over de verhouding van katholieken en protestanten in de verschillende beroepen, over de positie van de joden in het bedrijfsleven, over vrouwenarbeid, enz. Zoo scheen het doorwerken van de volkstellingsregisters aanvankelijk toch wel een loonend werk te zijn, stond er niet een zeer deprimeerend bezwaar

tegenover: het materiaal is onvolledig en zal nooit volledig kunnen worden, omdat een der registers verloren is gegaan, n.l. dat, waarin de inwoners staan beschreven van wijk F, den Oppert en omgeving van Kerkplein tot Hofplein. In dit register moeten geboekt hebben gestaan 3111 protestanten, 1625 katholieken en 206 joden, dat is $\pm \frac{1}{14}$ van het totale aantal inwoners. Men mag aannemen, dat de bevolking in deze buurt niet sterk afweek van die der aangrenzende wijken, n.l. dat zij weinig kenmerkende eigenschappen vertoonde, in tegenstelling met die van de waterstad of het westelijk stadsdeel, waar zich meer vreemdelingen vestigden. Het ontbreken van dit ééne register, hoe jammer ook, scheen mij tenslotte toch niet van zoo overwegend belang, dat alleen daarom niet de volkstellingsregisters als bron voor een onderzoek naar de structuur van de bevolking gebruikt zouden kunnen worden. Men moet er alleen rekening mee houden, dat alle uitkomsten met $\pm 8\%$ zouden moeten worden verhoogd, maar voor de onderlinge verhouding doet dit niet zooveel ter zake.

In de eerste plaats ging mijn belangstelling uit naar de kleine groep, die zich zoo frappant van de groote massa onderscheidde, naar de 14 of 20 mensen, die niet tot de drie groepen van kerkgenootschappen, Roomsche, Protestant of Israëliet, wilden gerekend worden, waartoe de overige 72.000 wel wenschten te behooren. Het juiste aantal is niet bekend, de verzamelstaten spreken van 14, zelf vond ik er nog enkele meer. Nu is de vraag: moeten deze mensen inderdaad geacht worden tot geen enkel kerkgenootschap te behooren, zooals De Miranda veronderstelt van de ± 100 Amsterdammers, die zich omstreeks dien tijd evenmin bij de bovengenoemde geloofsgroepen lieten indeelen ¹⁾? Prof. Brugmans neemt daarentegen aan, dat ze tot andere, kleinere secten behoorden ²⁾. Als wij nu nagaan, wie die mensen in Rotterdam waren, lijkt het waarschijnlijk, dat De Miranda gelijk heeft en dat het verbreken van religieuze banden voor de betrokkenen ook een speciale sociale beteekenis had. De 14 personen, die in de verzamelstaten genoemd worden, zijn:

1) Amsterdam en zijne bevolking in de negentiende eeuw, blz. 26.

2) Geschiedenis van Amsterdam, deel VII, blz. 137.

6 personen in een huis in de Pottebakkerssteeg, n.l. Annetje Swaal, huisvrouw van Juda Mosis Bolle, koster van de bijkerk, die zichzelf Israëliet noemt; Jacob Meyer de Vries uit Leiden met zijn vrouw; de debitant in de loterij Barent Beer uit Selters bij Coblenz; de onderwijzer aan de armenschool Aron Schreyner uit Amsterdam met zijn vrouw Hesje Abrams.

5 personen in een huis op de Leuvehaven, n.l. de oude kleerenkooper Joseph Eyl met zijn vrouw Mietje Gompels en hun kinderen Rachel en Jozua; de baardscheerder Abraham de Wolf.

3 personen in een huis op de Hoogstraat, n.l. de koopman Alexander Zadok Rippe uit Amsterdam met zijn vrouw en zijn zoontje van 7 maanden.

Dit zijn, naar de namen te oordeelen, allen joden, die dus openlijk gebroken hebben met hun geloof en zich zodoende misschien zochten te onttrekken aan het milieu, waartoe zij door hun afkomst behoorden. Voor de andere zes afvalligen, voor zoover de inschrijving niet foutief is, kan moeilijker een verklaring worden gevonden. Het zijn: een meisje uit Amsterdam, dienstbaar in een kroeg van een Zweedschen tapper in de Zandstraat, een bakkersknecht op het Bolwerk, drie jongens Brinkman van 12-16 jaar oud, waarvan de moeder, een weduwe, zich protestant noemt, en de oude Engelsche koopman Thomas Strickland, die, verzorgd door twee dienstmeisjes, alleen in zijn groote huis aan het Haringvliet woonde. Misschien heeft Strickland eenige propaganda voor zijn denkwijze gemaakt, van de overige is dat nauwelijks te duchten. Daarentegen zal de afval van geheele Joodsche gezinnen, hoe weinig ook nog in aantal, bij hun vroegere geloofsgenooten stellig bezorgdheid hebben gewekt.

Overigens scheen de Joodsche gemeente nog een hechte eenheid te vormen. Gemengde huwelijken kwamen bijna niet voor. Ik teekende er slechts drie aan, n.l. dat van den effectenhandelaar Benedictus Polak met een protestantsch meisje uit Amsterdam, dat van een gezin uit Delft (de vader is katholiek, de moeder is een Joodsche koopvrouw) en dat van een Joodschen muzikant uit den Elzas met een protestantsche vrouw uit Haarlem.

Blijkt hier reeds uit, hoe de joden, die toen $3\frac{1}{2}$ % van de geheele bevolking uitmaakten, een tamelijk afgesloten complex in de Rotterdamsche samenleving vormden, ook uit de beroepen, die zij kozen, spreekt de macht van de traditie. Ofschoon reeds 32 jaren geleden door een publicatie van het Vertegenwoordigend Lichaam de vrije arbeid was geproclameerd en van toen af iedereen, ook de jood, naar believen een ambacht of een nering mocht gaan uitoefenen, hadden toch de meeste joden, n.l. ruim 60 % den handel gekozen, ook nu geen uitsluiting uit de gilden hen daartoe meer dwong. Van de in Rotterdam geboren joden noemden er zich 148 koopman zonder meer, 20 deden in verschillende negoties, 18 waren uitdragers of handelaars in oude kleeren.

Men moet echter den handel van de meeste joden niet te hoog aanslaan: daar wijzen de woonplaatsen, de Schiedamschedijk en de Zandstraat met de daarop uitkomende sloppen en stegen op. Maar men vindt ook Joodsche kooplieden op de Leuvehaven, op de Hoogstraat en op de Blaak. Er waren Joodsche makelaars en Joodsche commissionairs en de twee eenige Rotterdammers, die zich toen „bankier” noemden, waren Israëlieten, n.l. Daniel Mozis Ezechiels en Elias Ezechiels¹⁾. Joodsch kantoorpersoneel komt vrij zelden voor. Een speciaal Joodsch bedrijf was de handel in loterijbiljetten; daarmee trokken de splitsers en de debittanten den boer op en wisten die de lichtgeloovige zielen met groote vaardigheid in de handen te stoppen.

Ook hadden zij zich reeds lang op de geneeskunde toegelegd. Toen de maire van Rotterdam in 1812 een reeks vragen betreffende de joden beantwoorden moest, vestigde hij in zijn memorie speciaal de aandacht op den vermaarden dokter Davids „introduceur de la vaccine”. Omstreeks 1830 was er te Rotterdam maar één academisch gevormde joodsche medicus, dr. Hendrik Simon Hijmans uit Dordrecht, maar daarnaast waren wel eenige specialisten werkzaam. De drie tandmeesters of dentisten, tot wie men zich wenden kon,

1) In het adresboek 1821-1830 komt M. Ezechiels voor onder de kassiers en wisselaars. Zie verder het Gedenkschrift van de firma R. Mees & Zoonen 1720-1920, blz. 64.

waren joden; eveneens de eksteroogensnijders of nagel-remedieerders. Ten slotte was er ook een Joodsche paarden-doctor, maar die had een protestant en een katholiek tot collega.

Specifiek Joodsche beroepen waren verder: muziek- en dansmeester, borduurster (Joodsche meisjes), porseleinkrammer en -lijmer, schoenpoetser, pettenmaker en pijp-dopmaker. Deze laatste beroepen behooren al tot den kring der nijverheid. Nu aan de uitsluiting uit de gilden een einde was gekomen, kregen de joden in de meeste bedrijven wel een of meer representanten, behalve in de bouwbedrijven. Ook hielden zij zich verre van alles, wat met scheepvaart of bouw en uitrusting van schepen te maken had. Daarentegen waren er wel een minstens 25 Joodsche sjouwers. Verder teekende ik aan: 3 barbiers, 1 boekbinder, 1 borstelmaker, 4 bakkers, 3 horlogemakers, 2 hoedenmakers, 1 instrument-maker, 15 kleermakers, 2 letterzetters, 1 kopergieter, 1 graveur, 1 juwelier, 1 schrijnwerker. Behalve in de kleermakerij zijn het dus grootendeels geïsoleerde gevallen. Er was ook een Joodsche bloemist; de eenige koopman in bloemen, was een Israëliet, eveneens de eenige Rotterdammer, die zich sigarenmaker noemde. Tenslotte vinden we de joden nu ook in de trafieken: er was een Joodsche brandersknecht en zes joden uit Hannover waren werkzaam in de suikerraffinaderij. Mocht de Joodsche gemeente in 1812 nog geen enkelen publieken ambtenaar onder haar leden tellen, in 1829 was een Joodsche commies verbonden aan het rijks-entrepôt.

Onder de een beroep of bedrijf uitoefenende joden (de werkende vrouwen inbegrepen) waren de geboren Rotterdammers verre in de meerderheid, n.l. 68 % van het totaal. De meeste connecties hadden zij natuurlijk met Amsterdam. Tal van Rotterdamsche joden waren met Amsterdam-sche vrouwen getrouwd. Onder de handeldrijvenden waren minstens een veertigtal geboren Amsterdammers¹⁾. De immigratie van buiten de grenzen is niet noemenswaardig. Er

1) Bij deze cijfers, ook in het vervolg, zijn de $\pm$ 8 % voor het ontbrekende register *niet* opgeteld. Voor de overige deelen is de verhouding wat de werkende mannen en vrouwen betreft: Geboren in Rotterdam 426, in Amsterdam 65, elders in Nederland 83, in het buitenland 49.

zijn misschien een twintigtal buitenlanders werkzaam in den handel, v.n.l. uit Duitschland, o.a. Pinkhoffs, koopman in manufacturen op de Blaak, en enkele uit Frankrijk en Engeland. In de andere bedrijven vindt men niet veel meer buitenlanders. Immigratie uit Oost-Europa komt zeer sporadisch voor, ik teekende aan o.a. een koopman in brillen en een kinderbewaarder uit Polen en dan nog een merkwaardige figuur, een oefenaar in de godgeleerdheid, Abraham Hijman Mironje uit Rusland, die vrouw en kinderen daar achter had gelaten om zijn geloofsgenooten hier te lande tot een krachtig religieus leven aan te manen.

De Katholieken en de Protestanten, die resp. $29\frac{1}{2}\%$ en 67% van het totale aantal zielen tot de hunnen mochten rekenen, teekenden zich ten opzichte van elkaar lang niet als zulke scherp gescheiden groepen af. Dit blijkt al terstond uit het groote aantal gemengde huwelijken, stellig tegen de duizend. Meestal werden de kinderen dan allen in hetzelfde geloof opgevoed, hetzij in dat van den vader, hetzij in dat van de moeder. In $43\frac{1}{2}\%$ van de gevallen werden de kinderen protestant, in $56\frac{1}{2}\%$ van de gevallen katholiek; een niet onbeteekenende winst dus voor de katholieken, vooral als men de toen nog zoo machtige positie van de protestantsche kerkgenootschappen in aanmerking neemt. Een enkele maal werd ook deze oplossing gevonden, dat de meisjes in het geloof van de moeder, de jongens in dat van den vader werden opgevoed.

Men kan in dezen tijd spreken van één specifiek katholiek beroep. Aan den buitenkant van de stad, langs de singels en langs sommige lanen, lagen toen nog de open velden, waar de Rotterdamsche huisvrouwen, die in de binnenstad geen ruimte hadden om hun wasch aan de inwerking van zon en licht bloot te stellen, hun goed te bleeken gaven. Het uitspreiden, besprenkelen en ophalen van al dat waschgoed gaf aan vele handen werk: groote bleekerijen hadden een tien à veertien menschen personeel in dienst; eenige bleekersknechten en verder bleekersmeiden. Nu is het merkwaardig, dat zoowel de bleekers als hun personeel uitsluitend katholiek en bijna altijd van buiten ingekomen zijn.

Volgens de volkstellingsregisters waren er toen op de

± 30 bleekerijen minstens 200 menschen werkzaam, waaronder slechts 4 protestanten en 41 geboren Rotterdammers. De bleekerij betrok haar werkkrachten speciaal uit den zuidoosthoek van Brabant en uit het zuiden van Limburg, ongeveer 50 bleekersmeisjes waren b.v. afkomstig uit Sittard en naaste omgeving, uit gehuchten als Grevenbicht, Obbicht, Limbricht, Urmond en Nieuwstad, een streek, vanwaar ook dikwijls de bleeker en zijn vrouw geboortig waren. De bleekersmeisjes en -knechts woonden meestal bij hun werkgever in. Dit intern wonen, ver van hun geboortestreek, werkte de afhankelijkheid in de hand en kon gemakkelijk leiden tot schandelijke exploitatie, met werkdagen van soms 18 uren, waarover later geklaagd wordt¹⁾.

Deze Brabantsche en Limburgsche bleekersmeisjes zijn eigenlijk het eenige voorbeeld van geïmmigreerde vrouwelijke werkkrachten in een bedrijf. Wel zochten tallooze meisjes van buiten haar fortuin in Rotterdam, maar ze moesten dat vinden in de keukens van de gegoede burgerij, waar in de bewerkelijke huishoudens en in de groote gezinnen voor veel meer handen werk was dan tegenwoordig. In de gefortuneerde families hield men er minstens drie of vier dienstboden en een huisknecht op na. Behalve door tal van in Rotterdam en in Zuid-Holland geboren meisjes werden deze huishoudelijke diensten o.a. verricht door ± 300 meisjes uit Gelderland, en ± 200 uit Brabant. Uit de overige provincies tezamen kwamen ook nog eens een 200 meisjes. Ook bleek mij, dat de Duitsche dienstmeisjes geen ontdekking van na 1918 zijn. Er waren er hier in 1830 al een honderd, meest katholieke meisjes uit de buurt van Kleef en Kranenburg.

Enkele meisjes uit betere kringen waren werkzaam als gouvernante; onder deze vrouwen treffen wij ook buitenlandsche aan, Fransche en Zwitsersche. Een groot aantal vrouwen verdienden verder den kost voor zich en het gezin als naaister of werkster, maar overigens zijn er in de volkstellingenregisters niet veel sporen van vrouwenarbeid te vinden, althans niet in die mate, dat vrouwelijke arbeidskrach-

1) Zie: Dr. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw, 's Gravenhage, 1929. Blz. 107.

ten er door naar Rotterdam kunnen zijn gelokt. Dit komt waarschijnlijk, omdat er in Rotterdam weinig bedrijven gevestigd waren, die gelegenheid tot vrouwenarbeid boden, zooals textielfabrieken en steenbakkerijen. Wel waren een aantal vrouwen als stripsters werkzaam in de tabaksindustrie, op één na alle geboren Rotterdamschen; enkele meisjes werkten ook in de zoutziederij. Een typisch antiek vrouwenberoep was dat van turfstonster, er waren er $\pm$ 1830 nog minstens 70, meest oudere vrouwen. Verder waren enkele vrouwen werkzaam in de bouwbedrijven als steenhouwster of -hakster (waarschijnlijk voor het bikken); er was ook een hoofdvrouwe van de steenen. Een ander beroep, dat eer mannen- dan vrouwenwerk schijnt te zijn, was dat van waterhaalster. Zij bracht het drink- en huishoudwater aan de huizen, waar men geen water op kon pompen en niet over voldoende regenwater beschikte. Het zal n.l. nog tien jaar duren voordat men over de mogelijkheid van een waterleiding begint te denken. Tenslotte dreven natuurlijk een groot aantal vrouwen handel of negotie of waren als winkel-dochter bij anderen in dienst. Men gaf echter in de meeste winkels nog den voorrang aan knechts boven winkelmeisjes.

Uit de volkstellingsregisters krijgt men den indruk, alsof kinderarbeid en kinderexploitatie $\pm$ 1830 eigenlijk niet voorkwamen, maar het is mogelijk, dat men achter den naam van kinderen, die men niet voor volwaardige arbeidskrachten aanzag, het beroep niet vermeldde, ook al waren zij in het een of andere bedrijf werkzaam. Wat ik aantekende, zijn geïsoleerde gevallen: een passementwerker van 11 jaar, een zeevarende jongen van 11 jaar, een verver en een timmer-mansknecht van 12 jaar, een naaister van 10 jaar, een joodsch koopman van 10 en een van 7 jaar, een letterzetter van 13 en een ondermeester van 14 jaar. Van kinderarbeid in de industrie is echter geen spoor te vinden.

Maar wie werkten er dan wel in de industrie? Beginnen wij met de trafieken. Voor de $\pm$ 16 branderijen vond ik 75 menschen, de branders inbegrepen, waaronder 54 katholieken en 22 geboren Rotterdammers; 11 brandersknechten waren afkomstig uit Limburg, 15 waren Duitschers. Voor de brouwerij en azijnmakerij zijn deze cijfers: 45 menschen,

waaronder 21 geboren Rotterdammers, voor de loodwit-fabricage 55, waaronder 33 geboren Rotterdammers, voor de suikerraffinaderij 124 menschen, bijna allen protestant, waaronder slechts 25 geboren Rotterdammers en 91 Duitschers, in de tabaksindustrie 182 werknemers, waaronder 147 geboren Rotterdammers. Voor de zaagmolens is het niet gemakkelijk juiste getallen te geven: ik noteerde 20 zaagmolenaars en 6 zaagmolenaarsknechten, maar er zullen onder de 90 menschen, die zich alleen molenaar of molenaarsknecht noemen, velen geweest zijn, die op een zaagmolen werkten. De 22 houtzagers, waaronder 10 Duitschers, die voorkomen, zijn waarschijnlijk niet werkzaam geweest bij de molens, maar op de werven.

Het trekt onmiddellijk de aandacht, dat het aantal menschen, werkzaam bij de een of andere trafiek, dat in de volkstellingsregisters voorkomt, ook al zouden wij er $\pm 8\%$ voor het ontbrekende deel F. bij optellen, aanzienlijk lager is dan dat vermeld wordt in een enquête, ingesteld in 1816 met het doel gegevens te verzamelen over den toenmaligen toestand van de nijverheid¹⁾. Men kan zich moeielijk voorstellen, dat het aantal arbeidskrachten werkelijk in die mate terug geloopen zou zijn, vooral omdat sommige van deze trafieken nog steeds arbeidskrachten van buitenaf, o.a. uit Limburg en uit Duitschland blijven trekken. Deze verschillen moeten waarschijnlijk verklaard worden uit het feit, dat bij de enquête van 1816 ook de ongeschoolde arbeidskrachten meegerekend werden, arbeiders en sjouwers, waarvan er in 1830 in Rotterdam minstens 2000 rondliepen, die voor ruim de helft in Rotterdam geboren waren. Deze arbeiders en sjouwers zullen gedeeltelijk in de industrieën te werk zijn gesteld, gedeeltelijk het laad- en loswerk aan

1) Uitgegeven in het Rotterdamsch Jaarboekje voor 1926 door S. Korteweg. Men vergelijke het volgende staatje:

	Enquête 1816	Volkstelling 1829 — deel F
Branderij	120	75
Brouwerij	60 à 70	45
Loodwitfabricage	146	55
Suikerraffinaderij	200 en meer	124
Tabaksindustrie	1200	182

de kaden hebben verricht naast de leden van het oude transportarbeidersgilde, de zakkendragers, waarvan er nog minstens 170, bijna allen geboren Rotterdammers, in dienst waren. Ondertusschen blijft dan nog onopgehelderd het geweldige verschil in arbeidskrachten, $\pm$ 1000, in de tabaks-industrie. Waarschijnlijk is deze industrie inderdaad sterk achteruitgegaan, gezien ook het feit, dat zij bijna geen elders geboren werkkrachten meer trok. Het is ook mogelijk, dat er in 1829 vrouwen, misschien ook kinderen bij te werk waren gesteld, die niet als zoodanig in de volkstellings-registers staan vermeld.

Geheel anders stond het met den scheepsbouw. De regeeringssteun, in den vorm van bouwpremies, heeft 100 jaar geleden werkelijk volop werk op de werven gebracht en wij zien dan ook van alle kanten de scheepmakers en de scheepstimmermansknechten naar Rotterdam komen. Afgezien van de sjouwers, die er zeker in grooten getale gewerkt zullen hebben (sommigen noemen zich speciaal „sjouwer op 's lands werf”) arbeidden er minstens 270 vaklieden, waaronder 125 geboren Rotterdammers. De overige arbeidskrachten kwamen grootendeels uit de onmiddellijke omgeving van Rotterdam, uit Overschie en Hillegersberg en uit de dorpen langs den Hollandsche IJsel, minder van de Lek en van de Noord, maar eigenlijk kwamen ze uit heel Zuid-Holland, enkele uit Noord-Holland, 6 uit Duitschland, 3 uit Engeland en 3 uit Zweden. Van de bedrijven, die in nauwe betrekking tot den scheepsbouw stonden, trok de touwslagerij nog wel wat arbeidskrachten uit Zuid-Holland, v.n.l. uit de buurt van Oudewater, maar de overgroote meerderheid was geboortig van Rotterdam. Dat was ook het geval in de zeilmakerij.

Onder degenen, die de schepen tenslotte bemanden en in Rotterdam hun domicilie hadden, overtrof het aantal immigranten verre dat der geboren Rotterdammers. Dit was, wat de zeevaart betreft, te danken aan eenige immigratie uit de kustplaatsen en uit Vlaardingen en Maassluis en verder aan den trek van zeelui uit Groningen, de waddeneilanden en Oost-Friesland naar Rotterdam; ook een aantal Engelsche, Noorsche en Zweedsche zeelui hadden zich hier gevestigd.

De binnenschipperij had eveneens een groot aantal menschen afkomstig uit alle provinciën naar Rotterdam gebracht: hetzelfde was het geval met de marine, die hier een zetel had. Het nieuwe van de stoomvaart blijkt nog uit het feit, dat altijd speciaal in de volkstellingsregisters vermeld staat, als iemand daarbij te werk gesteld is: hij is dan „bij de maatschappij” of „op de stoomboot”. Men schijnt daar met een vrij internationaal personeel gewerkt te hebben: Zwitsers, Belgisch, Duitsch en Engelsch, maar ook een aantal Hollanders.

Wat nu den handel betreft, afgezien van de reeds behandelde Joodsche kooplieden, waren er nog een 225 Rotterdammers, die zich kortweg „koopman” noemen, er zijn $\pm$ 80 kooplieden, die elders in Nederland geboren zijn en dan nog minstens 100 vreemdelingen, grootendeels Duitschers, maar ook nog al wat Engelschen. In den kleinhandel zijn de geboren Rotterdammers eveneens in de meerderheid, al vindt men onder de kleinhandelaars ook immigranten uit alle richtingen. Onder deze laatste, speciaal onder de winkeliers, vormen weer de Duitschers een niet onaanzienlijke groep. Van de commissionairs en makelaars zijn verreweg de meeste in Rotterdam geboren, hetzelfde geldt voor het kantoorpersoneel: van de $\pm$ 500 kantoorbedienden waren er nauwelijks 100 van buiten ingekomen.

Een zeer groot aantal ingekomenen vond tenslotte geen emplooi in den handel of in de nijverheid, maar bij het bouw-, kleeding- of levensmiddelenbedrijf als timmerlieden, metselaars, bakkersknechten, slaggers, schoenmakers enz. Zoo waren b.v. in de bakkerijen minstens 300 ingekomen arbeidskrachten werkzaam tegen 150 geboren Rotterdammers.

Ruw berekend is de verhouding in de verschillende takken van bestaan als volgt:

	geboren Rotterdammers	ingekomen
Handel	62 %	38 %
Scheepvaart	40 %	60 %
Trafieken	50 %	50 %
Andere vormen van nijverheid .	64 %	36 %
Bouwbedrijf	68 %	32 %
Kledingbedrijf	64 %	36 %
Levensmiddelenbedrijf	50 %	50 %

Gerekend naar de onderlinge verhouding lokte dus de scheepvaart de meeste menschen naar Rotterdam, dan de trafieken en het levensmiddelenbedrijf en dan eerst de handel; rekent men echter naar het totale aantal der ingekomenen, dan staat de handel bovenaan met 1200 à 1300 ingekomenen op een totaal van $\pm$ 3300 en dan staan de trafieken op de laatste plaats, althans wat de vaklieden betreft, met 350 ingekomenen op een totaal van 700.

Wat nu de verhouding van katholieken en protestanten in deze groepen van takken van bestaan betreft, waren ze gelijkelijk over de verschillende bedrijven verdeeld, dan moest de verhouding, berekend naar hun totale getalssterkte ongeveer zijn: 30 % katholieken tegen 70 % protestanten. Dat is inderdaad ook meestal het geval, behalve in de scheepvaart, waar op iedere 100 varenden slechts 21 katholieken worden aangetroffen, in de trafieken, waar 36 %, dus iets meer dan het normale percentage katholieken zijn en in de kleedingindustrie, waar de katholieken zelfs in de meerderheid zijn met 53 % tegen 47 % protestanten.

Tenslotte rest ons nog de vraag, vanwaar de minstens 9000 ingekomen werkkrachten ($42\frac{1}{2}$ % van het totale aantal)¹⁾ nu eigenlijk afkomstig waren. In de eerste plaats oefende Rotterdam natuurlijk een groote aantrekkingskracht uit op de naaste omgeving. Kralingen, Overschie, Hillegersberg, Delfshaven en Schiedam moesten tal van inwoners aan Rotterdam afstaan. Maar de invloed reikte verder, over heel Zuid-Holland, zoowel over de steden als over het platteland. Ruim 4000 werkkrachten of $44\frac{1}{2}$ % van het aantal ingekomenen waren uit deze provincie geboortig²⁾.

De trek uit de overige provincies is alleen van belang uit het gebied, dat ligt beneden de lijn, die men zich ge-

1) Van het aantal katholieke werkkrachten is bijna 47 %, van het aantal protestanten $40\frac{1}{2}$ % ingekomen.

2) Nader gespecificeerd:	Katholiek	Protestant
Delfshaven	107	207
Schiedam	146	234
Kralingen	33	210
Z. H. Eilanden	39	275
Dordrecht	42	253
Den Haag	96	240

trokken denken moet van Amsterdam naar Zutfen. Menschen, geboren benoorden het IJ of in een van de noordelijke provincies, komen hier betrekkelijk weinig voor, afgezien dan van de zeelui en hun families ¹⁾).

Onderzoekingen naar den trek van de bevolking in onzen eigen tijd hebben aangetoond, waar heden ten dage de expulsiegebieden liggen. Men heeft vastgesteld, dat een breede gordel van absolute afname loopt van oost naar west langs onze groote rivieren. In aanmerking genomen het belangrijke aantal Brabanders en Gelderschen ²⁾, dat men hier aantreft, lijkt het mij niet onwaarschijnlijk, dat de trek uit dit gebied van de groote rivieren ook 100 jaar geleden al vrij sterk was en gedeeltelijk gericht naar Rotterdam. De reis- en vervoergelegenheid te water, toen van zooveel meer belang dan nu, heeft daar misschien toe meegewerkt. Men moet zich dezen gordel heel breed voorstellen, in het noorden oplopend tot de stad Utrecht, waar hij zich met een lijn, loopend over Woerden bij Zuid-Holland aansluit. Ook naar het zuiden moet men zich dien gordel heel diep doorgezakt denken, men zou er eigenlijk heel Noord-Brabant en Oosten Zuid-Limburg toe moeten rekenen.

De hedendaagsche expulsiegordel verbreedt zich alleen zoo ver ten zuiden van het Hollandsch Diep, terwijl er een afzonderlijk expulsiegebied van Limburgsche dalgemeenten bestaat. De moderne industrie in Oost-Brabant heeft waarschijnlijk dat voormalige aaneengesloten expulsiegebied in tweeën gespleten door er zelf een kern van intensieve bevolkingstoename te vestigen.

Tenslotte nog een enkel woord over de immigratie uit het buitenland naar Rotterdam. Voor deze immigratie zijn verschillende oorzaken aan te geven. Er zijn b.v. een aantal

1) Gespecificeerd:	Katholiek	Protestant
Amsterdam	98	285
Overig Noord-Holland	59	110
Friesland, Groningen, Drente en Overijsel	45	178
2) Gelderland	286	447
Noord-Brabant	596	285
Ter vergelijking: Utrecht	67	175
Zeeland	46	200
Limburg	242	31

specialisten onder deze immigranten, menschen, die uit het buitenland of iets nieuws brengen, of zoo iets speciaals, dat bij de geringe afname een inlandsche industrie toch weinig levenskansen zou hebben. Nieuw was in dezen tijd nog alles, wat met machines en stoom te maken had; zoo waren er hier enkele Engelsche ingenieurs en machinisten, maar ook 2 Fransche machinisten. De gasman van de nieuwe gasfabriek aan de Scheepstimmermanslaan was een Engelschman, die werkte met een stoker uit Emden, maar bij de Stoombootmaatschappij b.v. waren ook Hollandsche stokers en machinisten in dienst. Een voorbeeld van specialiteiten zijn b.v. de glasslijpers uit Bohemen, een barometermaker uit Italië, paraplummakers uit Frankrijk; misschien kunnen hiertoe ook de schoorsteenvegers uit Italië en Zwitserland gerekend worden.

Verder hebben zich hier een aantal meest Duitsche en Engelsche kooplieden gevestigd, omdat er voor hun bedrijf naast den door de geboren Rotterdammers misschien niet zoo buitengewoon energiek gedreven handel een plaats open was. Van Engelsche zijde is dit met die der zeelui eigenlijk de eenige immigratie. Wel brachten zij dikwijls hun kantoor- en huispersoneel mee.

Ook van de Belgische immigratie is weinig bijzonders te vertellen. Er waren hier een aantal Belgische kooplieden, winkeliers en handwerkslieden met hun families¹⁾, maar Antwerpen, waarvan de bevolking in het tijdvak 1816-1830 veel sneller vooruitging dan die van Rotterdam²⁾, oefende in België stellig een veel grooter aantrekkingskracht uit. Men merkt een enkele maal aan de Belgische geboorteplaats van ambtenaarskinderen, dat er een uitwisseling van ambtenaren plaats had, een heel enkele Rotterdammer zendt zijn zoon naar een Belgische universiteit, maar van nauwe connecties tusschen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden is in de volkstellingsregisters niets te merken.

Rest ons tenslotte nog de Duitsche immigratie. Deze was van de buitenlandsche verreweg de belangrijkste. Wij spraken reeds eerder over de Duitsche raffinadeursknechts,

1) 163 Katholieke arbeidskrachten en 25 Protestanten.

2) Antwerpen 39 %, Rotterdam 20 %.

zonder wier aanwezigheid deze trafiek niet had kunnen bestaan, over de Duitsche kooplieden, de zeelui uit Oost-Friesland, de Duitsche bakkersknechten en de Duitsche dienstmeisjes, maar ook in de meeste andere beroepen werden enkele of meerdere Duitschers aangetroffen. De voornaamste expulsiegebieden waren Westfalen en Hannover, in het bijzonder Tecklenburg en omstreken; ook waren hier nog al wat Rijnlanders.

Toch moet de trek uit Duitschland in dezen tijd niet overschat worden. Zij was b.v. niet veel grooter dan die uit Brabant. Volgens het Register van Inwoning zou de trek sterk zijn toegenomen in 1834, daarop volgden dan weer enkele jaren met geringe immigratie met opnieuw een toename in 1839 en volgende jaren. Maar ook in de jaren van z.g. sterken toevloed, zouden er volgens dit register hoogstens 50 of 60 per jaar zijn binnen gekomen, al dan niet met hun families, zoodat de aanwinst op de Rotterdamsche arbeidsmarkt in die 10 of 12 jaar hoogstens 300 of 350 man kan hebben bedragen.

Aan de tijdgenooten scheen het echter, alsof de Duitschers in de Rotterdamsche samenleving een veel grooter rol speelden. In 1843 verscheen te Rotterdam een boekje van S. Henry Berthoud, *Histoire anecdotique du dix-neuvième siècle à cent lieues de Paris*, een romantische vertelling van een arm Duitsch meisje, dat met haar gitaar van huis gezonden wordt om zingende en spelende haar brood te verdienen en op een dag uitgeput en uitgehongerd langs den weg gevonden wordt door Weber, die haar reisgeld naar Holland geeft en een lied voor haar componeert, dat haar in Rotterdam plotseling beroemd zal maken. Dit verhaal nu begint met de beschrijving van het aanbreken van een nieuwen werkdag in Rotterdam, dat wil zeggen, een nieuwen werkdag voor de daar wonende Duitschers, die, zooals dwergen in sprookjes, al het zware werk verrichten, terwijl de Rotterdammers tot minstens acht uur blijven doorslapen. Vóór dat uur hoort men op straat uitsluitend Duitsch spreken en ontmoet men niets dan Duitsche typen, zoodat het lijkt, alsof Rotterdam een geheel andere bevolking gekregen heeft.

Deze wel suggestieve beschrijving van het Rotterdamsche leven in den vroegen morgen moet ondertusschen een totaal valschen indruk van den staat van zaken geven. Het is stellig niet te ontkennen, dat er hier in 1830 en meer nog in 1840 een groot aantal Duitsche werknemers rondliep, die de geboren Rotterdammers bij de dikwijls toch al niet overvloedige werkgelegenheid ernstige concurrentie aandeden, maar als Berthoud op zijn morgenwandeling goed geluisterd had, dan zou hij langs de kaden en in de havens stellig wel af en toe een woord Duitsch gehoord hebben, echter oneindig veel meer onvervalscht Rotterdamsch en Zuid-Hollandsche dialecten in alle schakeeringen. Dan zou hij ook stellig hier eens een Zeeuwschen of Gelderschen klank, daar eens een Groningschen of een Brabantschen uitroep hebben opgevangen. Want oefende Rotterdam in deze jaren als werkstad aantrekkingskracht op het buitenland uit, de trek uit het eigen land naar Rotterdam was toch altijd nog veel grooter en zorgde voor het onmisbare evenwicht.

IDEALE WONING

Overleden 2 Januari 1661 Ariaentie Leenders, de man Dirck Teunisz. op de Hoochstraat onder de traliën in den kelder.

Memoriaal der overledenen
(Inv. archief Weeskamer no. 272).

23. MR. W. A. MEES 1859-1934.